

Галина Яворська

ЗАПОЗИЧЕННЯ ЗІ СХІДНИХ МОВ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОПИСІ (ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРОБЛЕМИ ОРФОГРАФІЧНОГО ВИБОРУ)

... норми позбавлені значення істини,

вони ані істинні, ані неправдиві

G.H. von Wright, "Norms, Truth, and Logic"

Лексика сучасної української мови з погляду походження є неоднорідною, що зрештою відбиває складність історичної взаємодії українців (таprotoукраїнців) з різними етносами і складність процесів міжмовної взаємодії. Загальновідомо, що на формування лексичного складу української мови значною мірою вплинули запозичення зі східних мов. Якщо обмежитися простим переліком, то, як свідчать етимологічні дослідження, в сучасній українській мові є слова арабського, гебрайського, тюркського, іndo-іранського походження, і, коли добре пошукати, запозичення навіть з китайської (щоправда через тюркське посередництво, напр. *жемчуг*) та японської мов. Зрозуміло, що питома вага таких запозичень у українській лексиці не є однаковою і коливається у дуже широкому діапазоні, починаючи від масивів слів тюркського походження, за якими стоять століття історичних контактів і які вплинули на формування цілих терміносистем (див. [Халимоненко 1996]), і закінчуючи поодинокими японськими екзотизмами, як *харакірі* та *ікебана*, що з'явилися завдяки сучасним художнім перекладам. Однак темою нашого розгляду є не самі по собі запозичення зі східних мов, але їхній правопис. І хоча цей аспект також має безпосереднє відношення до проблеми мовних контактів, однак у центрі тут знаходяться питання вибору та кодифікації певних варіантів графічного оформлення запозичень, тобто проблеми літературної норми.

Написання запозичень становить досить специфічну проблему, недарма правила написання чужомовних слів у правописних довідниках здебільшого формулюються окремо. Проте, якщо звернутися з цього погляду до українського правопису, то звертає на себе увагу майже повна відсутність зауважень щодо правил написання слів, запозичених зі східних мов. Так, в останньому “Українському правописі” знаходимо лише одну спеціальну згадку з цього приводу про вживання (відповідно до вимови) літери *и* “у словах, запозичених зі східних мов, переважно тюркських: *башкир*, *гиря*, *калмик*, *кінджаал*, *киргиз*, *кісмет*, *кішилак*” [Український правопис 1993, 101], а також поодинокі власні назви, які наводяться разом з європейськими іменами, наприклад, для ілюстрації передачі *g* та *h* за допомогою українського *г*: *Гіндустан*, *Магомет* (поруч з *Гренландія*, *Греція*, *Йоганесбург*, *Гораций*), або *rh* та *f* за допомогою *Ф*: *Фірдоусі* (поруч з *фартух*, *фонетика*, *Лонгфелло*) [там само, 98–99], що демонструє орієнтацію виключно на відтворення літер латинської графіки (тобто не береться до уваги, що слова східного походження часто пов’язані насправді зовсім з іншими системами письма, напр., з арабським, як перськ. *Фірдоусі*¹ і регулювання

написання цих слів незалежно від їхнього походження. Для порівняння: у цьому ж правописі окрім наводяться правила передачі деяких німецьких, англійських, голландських дифтонгів, сполучень приголосних (англ. **th**, франц. **H** та **ill**), обумовлюється навіть передача довгих голосних в прізвищах та іменах, запозичених з фінської та естонської мов [там само, 103], не кажучи вже про окремі параграфи щодо правопису слов'янських прізвищ та географічних назв. Це звісно не означає, що написання таких запозичень є неврегульованим, адже орфографічні словники в своїх реестрах докладно фіксують нормативні написання слів східного походження, що входять до основного лексичного складу української мови, починаючи від *алгебри* та *алмазу* і закінчуючи *ярликом* та *ямаганом*.

Отже, виникає питання: чи свідчить практична відсутність правил графічного відтворення слів східного походження в українському зводі правописних рекомендацій про те, що з їхнім написанням взагалі не виникає жодних проблем? На це питання доводиться відповісти негативно. Проблеми правопису таких слів існують, оскільки, по-перше, словниковий склад мови постійно поповнюється новими запозиченнями, по-друге, загальні словники не можуть і не мають враховувати всю лексику, насамперед спеціальні терміни, власні назви та екзотизми, по-третє, існують певні варіанти написання, такі, наприклад, як *брахман* — *брагман*, *Сулейман* — *Сюлейман*, *Шехерезада* — *Шагразада*, тощо — і для чималої частини цих і подібних випадків відсутні чіткі правила правописного вибору. Більше того, в контексті сучасних правописних дискусій і процесів реформування українського правопису, які значною, а може й визначальною мірою спрямовані на перегляд написання слів іншомовного походження (нагадаємо про всім відомі варіанти *Європа* — *Европа*, *міфологія* — *мітологія*, *азіатський* — *азія́тський*), ця проблема набуває ширшого характеру, що спонукає до розгляду сформульованої теми у світлі певних загальнолінгвістичних положень.

Відомо, що літературна норма, також щодо питань правопису, є явищем двоїстим за своєю сутністю. З одного боку, це категорія лінгвістична, оскільки обумовлена будовою конкретної мови, що принципово визначає і обмежує варіантність мовних реалізацій. З другого ж боку, вона є явищем історичним і соціокультурним. Цей останній аспект виявляється у відборі і закріпленні мовних засобів та правил (приписів) щодо їхнього вживання, а також у сукупності культурних значень (конотацій): соціальних, естетичних, політичних, ідеологічних тощо. При нормативно-прескриптивному підході до мови, на відміну від підходу об'єктивно-лінгвістичного, мовні одиниці оцінюються як правильні, прийнятні, естетичні, “свої” або, навпаки, невірні, невластиві даній мові, негарні, “чужі”, іншими словами інтерпретуються у термінах культури.

Відповідно і поняття правопису припускає подвійне витлумачення — нормативне (культурно-історичне) та власне лінгвістичне. Правопис, по-перше, це кодифіковані, закріплені у нормативних словниках та спеціальних зведеннях правила оформлення мови на письмі. У цьому розумінні правопис є документом, свідченням історичного характеру, і водночас явищем культури. Поява таких правил для кожної літературної мови є значущою подією, яка фіксує досягнутий високий ступінь розвитку літературної мови. Водночас лише з появою правописних кодексів поняття орфографії набуває адекватного змісту.

З другого боку, об'єктивно-лінгвістичне розуміння орфографії відсилає не до конкретних правил написання, а до зasad, на яких побудоване графічне оформлення звукових мовних знаків у конкретній мові². Слід підкреслити, що поняття правильного написання

застосовується лише у тих випадках, коли можливі два або більше варіантів графічного оформлення слова, тобто наявна ситуація вибору (саме такий зміст терміна *орфограма*, відомого також зі шкільного викладання). У разі, коли у того, хто пише, не виникає проблеми вибору щодо писемного запису звуків мовлення, не виникає і проблеми орфографічного врегулювання. Для української мови це ті випадки, коли всі фонеми перебувають у сильній позиції (пор. напр., написання тюркізмів *табун*, *гарбуз* тощо, або запозиченого за тюркським посередництвом перського за походженням слова *туман*). Тоді ж, коли вибір можливий, формулюється орфографічне правило, відповідно до загальних принципів конкретного правопису. У сучасних орфографіях (у мовах із звуко-буквеними системами письма) лінгвісти вирізняють як основні три правописні принципи: фонетичний, морфологічний (фонематичний) та традиційний (історико-етимологічний) і, відповідно до розглядуваної мови, визначають, який з цих принципів є у ній провідним. При фонетичному принципі правопис відбиває позиційні чергування фонем, тобто фонеми у сильних та слабких позиціях позначаються різними літерами (напр. в українській мові написання префікса з як *с* перед глухими *к*, *п*, *т*, *х*, *ф*: *сказати*, *спитати*, і як з перед рештою приголосних). Загалом, він найповніше передає відповідність між звуком та літерою (наскільки це принципово можливо, див. нижче) і як основний орфографічний принцип характерний переважно для літературних мов з недавньою традицією. При морфологічному, або, в іншій термінології, фонематичному принципі правопису, позиційні чергування фонем не відбиваються, фонеми, що перебувають у слабких позиціях, позначаються тими самими літерами, що й фонеми у сильних позиціях (нагадаємо шкільне правило перевірки напису ненаголошених під наголосом), завдяки чому зберігається графічна однomanітність морфеми. Нарешті, у традиційній орфографії йдеється про умовні, такі, що їх не можна “перевірити”, традиційно закріплені написання (часто на етимологічних підставах).

У правописі сучасної української мови використовуються, хоча й у різному обсязі, всі названі засади, але питання визначення його провідного принципу досі залишається дискусійним. Найбільш обґрунтовано на сьогодні виглядає думка про визначальність для українського правопису фонематичного (фонемного, або ще інакше, морфологічного) принципу. Як зауважує з цього приводу І.Р. Вихованець (який висуває це положення й аргументовано його обстоює), “Фонемний принцип українського правопису є найважливішим і найпоказовішим, забезпечуючи на письмі відтворення інваріанта (або узагальненого, не залежного від звукових чергувань звукотипу), а не розмаїття звукової варіантності” (виділено мною — Г.Я.) [Вихованець 1997, 176]. Слід зазначити, що навіть за наявності дискусійних моментів, в усіх випадках загальноприйнятою є думка про відносно незначну вагу в українській орфографії традиційного принципу написання. Але правопис запозиченої лексики не вкладається до цієї тенденції. Адже значна кількість здавна засвоєних запозичених лексем в українській мові графічно оформлюється саме за традиційним принципом. Однак коли йдеється про написання новіших запозичень, зокрема й тих, що з’являються нині, інколи просто на очах, врахування загальної орієнтації українського правопису на фонемне (морфологічне), а не фонетичне написання може виявитися значущим (хоча це не відміняє традиційних підстав написання іншомовної лексики)³.

Існування відмінних правописних принципів ґрунтуються на відмінностях структурної будови конкретних мов (фонологічної та граматичної), а також спричиняється дією позалінгвістичних культурно-історичних чинників, що впливають на становлення орфографічної норми. Проте це явище має і більш загальні семіотичні підстави, обумовлені відсутністю ізоморфізму між акустичною та графічною маніфестаціями мови [Вардуль 1977, 56]. І хоча ця проблема й досі належить до спірних, останнім часом лінгвісти дедалі більше приймають тезу про те, що звукова та писемна мови “виступають як різні семіотичні системи у межах вербальної діяльності” [Амиррова 1985, 43] (пор. також: [Успенский 1996]). Прийняття цього положення дозволяє несуперечливим чином пояснити семіотичну сутність явища орфографії: як відзначено вище, про *орфографію*, чи *правопис*, тобто “правильне написання” у власному розумінні, йдеться лише тоді, коли постає проблема вибору з кількох можливих графічних оформлень мовної форми, а ця варіативність, у свою чергу, є наслідком принципової неможливості встановити однозначні в усіх випадках відповідності між звуковими та графічними одиницями. Ми не торкаємося тут варіативності на звуковому рівні, а підкреслюємо лише, що акустична та писемна норми не мають аналогічної структури. Якби це було б не так, то, як зазначає Й. Вахек, “кожний функціонально значущий акустичний елемент повинен був би мати власний графічний еквівалент у письмовій формі, і навпаки. Однак практично це абсолютно неможливо. Добре відомо, що величезному багатству акустичних засобів усної норми протистоїть обмежена кількість оптичних засобів, що їх має писемна норма” [Вахек 1967, 529]. Справа ускладнюється ще більше, коли йдеться про писемне відтворення іншомовних запозичень. Адже при правописі запозичень ми маємо справу не з переведенням акустичних одиниць у графічні в межах тієї ж самої мови, а з відтворенням графічними засобами однієї мови звукової (або, рідше, писемної) форми слів іншої мови. Усе це між іншим, по-перше, означає, що під час відбиття на письмі слів іншомовного походження кількість принципово можливих графічних варіантів (порівняно з писемним відображенням питомої лексики) збільшується, а по-друге, зайвий раз нагадує про *з а с а д н и ч у у м о в н і с т ь* *п о н я т т я* *а д е к в а т и н г о* *г р а ф і ч н о г о* *в і д т в о р е н н я*, тобто про конвенційність, релятивність поняття правописної правильності. Цей загальнолінгвістичний факт у мовних нормалізаторів, які за родом своєї діяльності схильні (а можливо й повинні) абсолютнозувати поняття мовної норми, також і правильного написання, часто залишається поза межею усвідомлення.

Якщо звернутися до реальних процесів появи у мові відмінних варіантів вимови та написання запозичених слів, то вони переважно пояснюються особливостями перебігу мовних контактів. Хронологія та характер цих контактів позначаються на фонетичному й графічному відтворенні запозичених одиниць. Як відомо, запозичення з необхідністю мають бути адаптовані мовою-рецептором відповідно до існуючих у ній структурних обмежень⁴. При цьому найчастіше існують декілька варіантів можливого пристосування, що визначаються такими чинниками, як усний або писемний шлях запозичення, а також роль мови-посередниці, коли запозичення приходить непрямим шляхом. Відомими є приклади, коли одне й те саме за походженням слово приходить у мову різними шляхами, тобто фактично запозичується двічі, в результаті чого у мові з’являються два різних слова, інколи з абсолютно відмінним планом вираження (а в деяких випадках і планом змісту). Як ілюстрацію наведемо слова *алмаз* і *diamant*, які на рівні глибинної етимології зводяться до

одного й того самого етимона, проте прийшли до української мови зовсім різними шляхами. Так, *алмаз* – це запозичення з тюркських мов: тур. *elmas*, татар. *алмас*, а тюркські слова становлять у свою чергу запозичення з арабської мови. Арабське ж *almas* “алмаз”, що осмислюється тепер на ґрунті арабської мови як сполучення артикуля *al* та іменника *mas*, походить від гр. ἀδάμας, род. в. ἀδαμαντος “діамант; твердий метал, сплав” (пор. рос. *адамант*). Натомість *діамант* (з фонетичними варіантами *діямент*, *діамент*, староукр. *дываементъ*, *діаментъ*) є запозиченням із середньолатинської мови (*diamas*, знах. відм. *diamantem*), що зводиться до того ж гр. ἀδάμας [ЕСУМ I, 62; П, 83]^{14a}.

Наскільки звивистими можуть бути шляхи запозичень, а також умовність поняття лексики східного походження ілюструє, напр., етимологія слова *лембик* “чавун (посуд; реторт; перегінний куб)” (для нього фіксується також форма *алембик*; пор. рос. діал. *алембик* “шолом, ковпак перегінного пристрою; малий перегінний пристрій”), запозиченого усним шляхом з польської мови (польськ. *alembik*), до якої, в свою чергу, воно потрапило через посередництво французької та іспанської (фр. *alambic*, ісп. *alambique*) з арабськ. *al-ambik* “кубок, посудина для перегонки”. Проте й арабське слово вважається запозиченням, на цей раз з грецьк. ὄψιβιξ “кубок; шолом; ковпак перегінного куба”, що пов’язане з ὅψη “край щита; опуклість” та ὄψιβων “виступ, підвищення”. У цьому місці розгалужені паралелі, наведені далеко не в повному обсязі, несподівано описують коло, яке нагадує складне і небезпечне сальто без лонжі, і перед нами вже укр. *амвон* (*амбон, амбона*) “підвищення в церкві, з якого читають проповіді”, запозичене з грецької у давньоруський період [ЕСУМ I, 67; III, 219]. При цьому, як відзначає Фасмер, форми з *мб* слід вважати народними (тобто, додамо, результатом фонетичної адаптації в усному мовленні; пор. зафіковану вже в Іпатіївському літописі форму *онбонъ*), а з сполученням *мв* — ознакою вченої (книжної) вимови [Фасмер I, 76].

Ці приклади не тільки нагадують про примхливі шляхи, якими мандрують слова та поняття, відбиваючи складні особливості контактів між народами, а й підкреслюють набагато прозаїчніший, проте не менш важливий з лінгвістичного погляду факт — варіативність у вимові і, відповідно, написанні запозичень є, радше, правилом, а не прикрем винятком, причому залежить вона від дії багатьох чинників, які не завжди можна однозначно визначити. З цього погляду особливий інтерес становить історія варіантів слів *брахман* — *брагман* — *рахман*, оскільки її ми можемо простежити відносно повно, крім того вона дає можливість безпосереднього виходу на сучасні проблеми правописної кодифікації.

Давньоіндійський термін *brahmán-*, до якого зрештою зводяться українські позначення, у давній Індії позначав соціальний ранг жреців (*brahmaṇá-*), тобто належав, поряд із назвами *kṣat्रíyam* — “войни”, *váisyā-* — “землероби”, а також *śūdra-* — “шудри” (співвіднесені з ремісниками) до ключових термінів соціальної структури Давньої Індії [Гамкрелидзе, Іванов 1984, П, 788;789, прим. 13]. Втім точне значення цього слова та його походження, як відзначає Еміль Бенвеніст, викликали тривалі дискусії, ще й досі не завершені. Аналіз форми та значення слова *bráhmaṇa* становить одну з найсуперечливіших проблем іndoєвропейської етимології (див.: [Рокорн 1959, 154]). Слід зазначити, що саме Е. Бенвеніст найдокладніше розглянув історію та етимологію цього слова в своєму відомому Словникові іndoєвропейських соціальних термінів [Benvenist 1969, I, 282—285]. Він зауважив, що насправді тут йдеться про два давньоіндійських слова, що розрізнялися за граматичними

характеристиками та наголосом і мали різне значення: *bráhman* (середнього роду з наголосом на першому складі) та *brahmán* (чоловічого роду з наголосом на другому складі), при цьому переміщення наголосу з кореня на суфікс, згідно із змісторозрізнювальною функцією індоєвропейського тонового наголосу, відповідає розрізненню між іменем дії та назвою діяча, тобто перша форма позначає предмет, а друга — людину. Таким чином, *brahmán* буквально це “людина, що наділена *bráhman*”. При цьому поняття *bráhman* у Гімнах Ригведи має надзвичайно велику кількість значень — це і містична сила, і таємничий поштовх, але також і гімн, і релігійний обряд. Розглядаючи численні етимологічні версії, Е.Бенвеніст, з метою прояснення первісного змісту цього терміна, звертається до давньоперс. *brazman-*, яке, на його думку, належить до сфери культу і означає “відповідна форма”, “ритуал при відправленні цього культу”. Таке саме значення він реконструює і для санскр. *bráhman*, зауважуючи, що різні значення філософського та містичного характеру це слово набуло пізніше [там само, 285]. Відповідно *brahmán* — це жрець, виконавець ритуалів, священих обрядів. Зазначимо, що відомий індолог С.Ф. Ольденбург, говорячи про зв’язок назви брахманів із містичним поняттям *браhma* — “всесвітня душа” і *Браhma* — назва божества, одна з головних постатей індійського пантеону, також відзначав, що первісно брахмани були, очевидно “жреці — посередники між людьми та богами” [Ольденбург 1991, 35].

До української мови розглядуване слово прийшло доволі рано, ще за часів Київської Русі. Поява його пов’язана з відомою “Олександрією” — повістю про Олександра Македонського, створеною в Олександрії, очевидно, невдовзі по його смерті у II — III ст. н.е. і неправильно приписувану племінникові Аристотеля Калісфену. Вважають, що переклад цієї повісті з’явився у Київській Русі вже в XI — XII ст. і, можливо, саме тут його було виконано. Внаслідок цього у мові давньоруського періоду з’явилося і поширилося слово *рахмане, врахмане* — множина для “брахмани” з грецьк. *βράχμανοι* “брахмани” [Фасмер 1987 III, 449—450]. Ще одне джерело цього слова — це апокрифічне “Ходіння Зосими”. Надалі в українській мові слово *рахман, рахманин* набуло значення “житель казкової країни; праведний християнин; жебрак”, *рахманий* “тихий, сумирний” (пор. рос. *рахманный* “лінівий; кволій, недолугий; тихий, сумирний; дивний”) [там само, 449]⁵. Це питання розглядав свого часу А.П.Ковалівський у зв’язку з дослідженням зв’язків зі Сходом у Наддніпрянщині дотатарської доби, звернувши спеціальну увагу на слово *рахмани* і народні уявлення про них [Ковалівський 1995—1996, 157—158]. Наведені ним відомості важливі не лише з історико-етнографічного погляду, але й дозволяють, на нашу думку, несуперечливим чином пояснити “поганську” і “християнську” складову у значенні цього слова (пор. фразеологізм *на рахманський Великден*). Проте повернімося до орфографічної проблематики. Отже, наведені дані свідчать, що первісно слово на позначення брахманів було запозичене в українську мову за посередництвом грецької, чим, зокрема, пояснюється закономірний у цьому випадку варіант з *x*, початкове *v* в одному з давньоруських написань (для передачі грецьк. *β* у візантійському читанні), а також відпадіння цього *v* внаслідок фонетичної адаптації на слов’янському ґрунті. Щодо повісті “Олександрія”, то, як зауважує А.П.Ковалівський, “відомі пізніші українські переклади й копії другої половини 16 віку й дані 17—18 віків з західних мов” [там само, с. 157]. Це не виключає, що слово на позначення брахманів могло бути запозичене в українську мову ще раз, але вже в іншому, латинізованому вигляді, тобто з початковим *b* і, можливо, з *g* на місці лат. *h* (пор. польськ. *brahman*), хоча

конкретних даних щодо цього в нас немає. Слід згадати також і про варіант *брамін*, що напевно з'явився не раніше, ніж наприкінці XIX ст. з французьк. *bramine* (можливо, за російським посередництвом). В усікому випадку, всі ці дані свідчать, що жоден з варіантів (фонетичних та графічних): *брагман*, *брахман*, *брамін* та *рахман* не є “неправильним”, якщо розглядати їх під кутом зору сучасної норми літературної мови, орфографічної та орфоєпічної, нам доводиться робити між ними вибір.

Для опису того, як саме цей вибір може здійснюватися і які чинники на нього впливають, доцільно ще раз звернутися до дослідження А.П. Ковалівського, проте вже не як до наукової розвідки, але як до історичного документа, в якому проблема фонетичних та графічних варіантів оформлення розглядуваного запозичення *брахман* виходить, так би мовити, на поверхню. Важливо, що даний текст — це підготовлена до друку В.С.Рибалкіним публікація архівних матеріалів праці початку 60-х років, причому наведена без правописних виправлень. Таким чином, ми можемо орієнтуватися на автентичні правописні варіанти, вживані А.П.Ковалівським. Отже, дослідник пише: “В українському фольклорі ці *брагман* и звуться *рахманами*” (розрядка моя — Г.Я.) [там само, 157]. Проте написання *брагмани* (у даному випадку слово мови опису або метамови, яке вживається як нормативно-літературне, на відміну від “фольклорного” *рахмани*), хоча й переважає, послідовно не витримується. Вже на наступній сторінці ми бачимо написання *брахмани*, щоправда в цитаті з пам’ятки, але наведений у перекладі сучасною українською мовою [там само, с. 158]. Таке варіювання може залишитися незрозумілим, якщо не згадати про те, що на початку 60-х рр. нормативним вважалося написання *брахман* (власне таким, згідно з Орфографічним словником 1994 р., воно залишається й досі). На цьому тлі перевага, яку А.П.Ковалівський віддає написанню *брагман*, виглядає значущою як акт свідомого вибору. Загалом, за свідченням Я.Дашкевича, для Ковалівського було характерне “нешанування накиненого з гори офіційного правопису” [Дашкевич 1995—1996, 35]. Проте це нешанування виявлялося, так би мовити, не суцільно, і не так послідовно, а лише в окремих моментах, виборі деяких варіантів написання, які могли сприйматися як символи відштовхування від радянського офіціозу. Очевидно невипадково, що за такі символи могли правити написання з правопису 1928 року, брутально відміненого у 1933 р. І дійсно, варіант *брагман* (і *Брагма*) знаходимо у відомому правописному словнику Голоскевича, в якому, починаючи з видання 1930 року і в наступних виданнях, що здійснювалися репринтом з нього вже в діаспорі, було найповніше (хоча й не в усьому послідовно) зафіксовано правила правопису 1928 р. Показово, до речі, що в цьому словникові варіант *брамін* наводиться як неправильний, а *брахман* взагалі не згадується [Голоскевич 1994]⁶. Проте щодо тексту А.П. Ковалівського можливе й інше пояснення. Не виключено, що він, як сходознавець, міг орієнтуватися безпосередньо на санскритську форму *brahmán* і підібрати до неї найближчий за звучанням український відповідник.

І саме в зв’язку з цим моментом ми переходимо до останньої тези нашої статті, яка полягає в тому, що принципи українського написання запозичень зі східних мов у ХХ столітті кардинально змінюються. Це по-перше, є наслідком появи обов’язкових, тобто кодифікованих правил українського правопису (починаючи з виходу в світ у 1921 р. “Найголовніших правил українського правопису” і продовжуючи наступними правописними

зведеннями) — адже при всіх складних і надзвичайно загострених правописних колізіях та культурних конфліктах, пов'язаних з існуванням двох правописів (умовно кажучи, “материкового” та “діаспорного”, щоб уникнути оцінок епітетів) — при всіх цих складнощах з цього моменту рівень нормалізації українського стандарту піднімається на принципово новий щабель. По-друге, у ХХ столітті з'являється ще один не менш важливий чинник — це поява наукового сходознавства і поява в Україні людей, що практично володіють східними мовами в результаті спеціального навчання. Цей фактор дозволяє власне з цього моменту здійснювати безпосередні запозичення книжного характеру зі східних мов, чи то в процесах художнього перекладу, чи то в наукових розвідках. Адже під час мовних контактів контактують не мови, а люди, що володіють ними. Таким чином, на перебігу мовних контактів безпосередньо позначається характер двомовності [Вайнрайх 1979], що значно відрізняється у випадку практичного (стихійного) білінгвізму при усномовній взаємодії, і при наявності достатньої кількості двомовних або багатомовних людей, які підтримують традицію книжної філологічної освіти.

На нинішньому етапі розвитку правописних колізій в Україні у написанні іншомовних східних запозичень книжного характеру спостерігаються дві тенденції. По-перше, це введення нових запозичень (таких назв досить небагато, тут можна згадати насамперед нові для нас реалії мусульманського світу, що з'являються на шпалтах газет та журналів: *джихад, ваххабіті*) або пропозиції щодо нових варіантів не остаточно кодифікованих назв (периферійних на цей час для літературної мови екзотизмів, не надто поширених власних імен, зокрема імен літературних герой, що входять до так званих прецедентних текстів культури, напр. *Шагразада* замість раніших (зафікованих у словнику Голоскевича [Голоскевич 1994, 439, 441]) *Шехерезада та Шахразада*) з орієнтацією на якомога більше наближення до оригіналу. По-друге, це спроби перегляду усталених написань віддавна засвоєних та всім відомих слів, що входять до основного словникового складу української мови (наприклад, пропозиція змінити написання слова *Аллах* на *Аллаг* під приводом того, що кінцевий звук в арабському оригіналі цього слова більш адекватно передається українським г, а не х)⁸. Подібні спроби відбуваються у річищі сучасної тенденції до перегляду літературної норми (пор.: [Яворська 1997]).

Введення нової запозиченої лексики, тобто оформлення іншомовних слів на сучасному рівні, рівні розвинутої літературної мови, регулюється принципами так званої практичної транскрипції, тобто записом іншомовних слів графічними засобами мови-рецептора, у нашому випадку — засобами українського алфавіту, з урахуванням вимови запозичуваних слів і правил читання, що існують в українській мові. При цьому практична транскрипція, на відміну від наукової транскрипції та транслітерації не припускає використання додаткових знаків, тобто має здійснюватися виключно засобами українського алфавіту. Звичайно йдеється не про спеціальні тексти, а про правопис запозиченої лексики, тобто одиниці, що вводяться до лексичного складу української мови. З цього погляду намагання зберегти спеціальні позначки при передачі власних імен у текстах художніх перекладів (напр., написання *Mac'ud* замість *Mac'oud*) можна було б вважати небажаним. Загалом слід враховувати, що практична транскрипція зорієнтована не так на “трансфонетизацію”, як на “трансфонемізацію” (пор.: [Успенський 1996]), що відповідає і визначальному принципові українського правопису (див. вище). Проте появі графічних варіантів написання запозичень, їхнє “розмноження”

відбувається нині в руслі власне трансфонетизації, спрямованої на відтворення звукового образу слова-оригіналу. Не завжди враховується також, що практична транскрипція обмежується існуючими в мові-рецепторі правилами читання. Напр. арабськ. *fiqh* “мусульманське правознавство” у тексті художнього перекладу передається як *фікх*, хоча для сполучення *кг* у позиції абсолютноного кінця слова в сучасній українській мові не діють жодні правила переходу “від літери до звука”⁹.

Під час вибору орфографічного варіанта доцільно враховувати ще один чинник, який, наскільки нам відомо, у працях загального характеру спеціально не відзначається, хоча він добре відомий практичним перекладачам, особливо з китайської мови. Йдеться про те, що за всіх намагань якомога більше наблизитися до вимови оригіналу слід уникати таких випадків, коли запозичення внаслідок такого прагнення до точності починає наблизжатися за своїм графічним виглядом чи то за вимовою до вже існуючого у мові слова з негативними асоціаціями. Тому невдалою і неприйнятною є, скажімо, пропозиція (у межах сучасних правописних дискусій) передавати англ. *know-how* як *нов-гав*. Так само сумнівною виглядає спроба редакторського вправлення імені хана *Хулагу* на фонетично близче *Гулагу*. Адже графема *г* у переважній більшості випадків не виконує змісторозрізнювальної функції (пор. *інтелігенція* та *інтелігенція*), тому написання *Гулагу* викликає неуникненні асоціації із сумнозвісним Гулагом (особливо в контексті граматичної омонімії, в якому ми це написання й зустріли: *До тієї країни багато разів приходили і грабували її татари Чингіз-хана, і татари Гулагу*).

Нарешті, в нових виданнях історичного характеру зустрічаються приклади, коли змінюється графічна передача імені відомої з історії постаті, і тоді *Сулейман I Пішиний* (саме так пише його ім'я у своїй “Історії Туреччини” А. Кримський, і в такому ж вигляді воно зустрічається і в інших джерелах, наприклад в українському перекладі “Історії запорізьких козаків” Д.І. Яворницького) постає як *Сюлейман I*. З цього приводу можна зауважити, що загалом варіанти написання тих самих за походженням власних імен є принципово припустимими (пор. англ. *Blayk* і *Blæk*), проте коли йдеться про історичні постаті (та особливо географічні назви) справа виглядає вже інакше. У цих випадках, як показує у своїй змістовній праці В.А.Успенський, різне написання пов’язується з відмінними конотаціями, зрештою формуючи різний зміст (сигніфікат) назви, та відбиваючи “вплив політичної точки зору на вибір імені” [Успенский 1996, 613].

Цікавими є приклади, коли подібний ефект досягається з наміром. Варто навести зовсім недавній факт, коли для назви ізраїльського міста *Хеврон* (наведене написання якого відповідає сучасній вимові в івріті і до того ж саме в такому вигляді зафіковане в українських перекладах Святого Письма), було обрано варіант графічного оформлення *Геброн*, який етимологічно відповідає англійському написанню назви цього міста *Hebron*¹⁰. Таке нетривіальне вирішення, тобто навмисне звернення до мови-посередниці, дозволило авторові статті, присвяченої сучасним політичним питанням, певним чином об’єктивізувати виклад, відсторонюючись від проблеми спірних територій. Цей випадок ще раз підтверджує тривкий зв’язок графічних та орфографічних засобів із складним комплексом історико-культурних значень, у контексті яких проблема вибору варіанта написання постає як проблема підкреслення бажаних етнокультурних дистанцій¹¹.

ПРИМІТКИ

¹ Насправді це дійсно складне питання, оскільки правопис запозичень часто відтворює вплив мови-посередниці. В деяких випадках це досить ясно, напр., *Магомет* відбиває латинізовану форму арабськ. *Mohammad* (пор. фр. *Mahomet*, *mohométan*; польськ. *Mahomet*: укр. *магометанин*), що свідчить на користь західноєвропейського посередництва при запозиченні цього слова. Відповідно щодо написання *Магомет* посилання на латинську графіку в орфографічному правилі є обґрунтованим. В інших випадках справа є складнішою.

² Тут треба зробити одне суттєве застереження: про правопис у власному розумінні можна говорити лише щодо мов із звуко-буквеними системами письма. Що ж до ієрогліфічних та складових систем письма, то поняття правил написання там має інше змістовне наповнення.

³ Одним з найпоказовіших прикладів врахування одразу трьох орфографічних принципів у формуллюванні одного правописного правила є правило написання подвоєних та неподвоєних приголосних у загальних назвах іншомовного походження в сучасному українському правописі. Так, відсутність подвоєння — це реалізація фонетичного принципу (орієнтація на вимову): *акумуляція*, *беладони*, *лібрето*, тощо; збереження подвоєння “в окремих загальних назвах” — це традиційний принцип: *аннали*, *винна*, *минна*, а також *мулла* (*sic!*). І, нарешті, морфологічний принцип написання у випадку збігу однакових приголосних префікса й кореня, тут “подвоєний приголосний маємо лише тоді, коли в мові вживається паралельне непрефіксальне слово: *інтерцепція* (бо є *перцепція*), *іміграція* (бо є *міграція*), *інновація* (бо є *новація*)...” [Український правопис 1993, 99]. Якщо зважити на те, що до останнього пункту одразу зроблено обмежуючу примітку: “Коли непрефіксальне слово своїм змістом далеко відходить від префіксального (напр. *потиція* — *анотиція*, *конотиція*) приголосний не подвоюється на письмі” [там само] (очевидно, сюди ж треба відносити й *акумуляцію* — *кумуляцію*), а також той факт, що подвоєння приголосних зберігається у власних назвах (традиційний принцип) та похідних від них: *Мирокко* — *мирокканець*, *Яффа* — *яффський* (морфологічний принцип), то слід констатувати, що правопис усіх подібних слів треба запам'ятовувати окремо; написання слова перетворюється на ідеограму, що, зрештою, дає підстави розірнівати усі ці випадки як реалізацію традиційного (хоча переважно й не етимологічного), принципу написання (всупереч намаганням навести фонетичні та морфологічні обґрунтування).

⁴ Показово, що проблема класифікації запозичених слів за ступенем адаптованості спеціально цікавила середньовічних арабських лексикографів, які поділяли таку лексику на розряди за ступенем її “арабізації”. Деякі з цих класифікацій, як можна судити з праці В.С.Рибалкіна, присвяченої арабській лексикографічній традиції, були побудовані за принципом математичного числення [Рибалкін 1990, 24].

^{4a} Зауважимо, що в даному випадку слово *almas* не створює орфографічних проблем, адже правописного вибору тут немає (див. вище), натомість для *діамант* у принципі можливі різні варіанти написання, залежно від особливостей його фонетичної адаптації.

⁵ З цим самим словом пов'язане прізвище *Рахманинов* [Фасмер III, с. 450]

⁶ Відмова від варіанта *брахман* у Правописі 1928 найпростіше пояснюється представленою в ньому чіткою тенденцією на розподілення з російським правописом у сфері написання запозичень. Проте з лінгвістичного боку цікаво, що рос. *брахман* і сучасне нормативне укр. *брахмин*, збігаючись графічно, розрізняються за наголосом. До речі такий самий наголос на останньому складі зафікований і в Словнику Голоскевича, що заважає розглядати форму *брахман* як пряме запозичення з польської.

⁷ Важливість поняття прецедентних текстів, тобто тих літературних творів, знання яких поділяє більшість представників певної мовної та культурної спільноти (переважно внаслідок входження їх до шкільної програми, але не тільки) стає особливо очевидною у ті часи, коли корпус цих текстів раптово змінюється. Крім того значущим для формування такого корпусу є процеси художнього перекладу. Так, поява українською мовою перекладу “Тисячі і однієї ночі” хоча сама по собі не здатна

ввести цей твір до розряду значущих для пересічного носія української культури, проте робить це хоча б принципово можливим, принаймні в тому, що стосується знання деяких власних назв та сюжетів.

⁸ Загалом ця спроба реформування написання відрізняється від інших спроб такого роду тим, що в багатьох з них простежується тенденція до відновлення орфографічних принципів Правопису 1928, натомість у цьому випадку, не кажучи вже про вживання слова *Аллах* саме в такому вигляді у творах Шевченка і Коцюбинського, ми бачимо відхід від словника Голоскевича, в якому наведено форму *Аллах* (щоправда з формою вокативу *Аллише!* замість сучасного *Аллаху!*). Хоча у спеціальній фонетичній транскрипції в сучасному науковому тексті знаходимо *Абу 'Абдаллах*, але такі випадки принципово не нормуються загальним правописом. До речі той факт, що варіювання написань східних за походженням слів розгортається переважно у межах проблеми написання г — г — х, підтверджує, що підстави для появи цих варіантів містяться всередині українського правопису.

⁹ Варто нагадати, що в староукраїнській мові диграф кг використовувався для передачі звука [г], напр. *кгинок* (1552 р.) [ЕСУМ, I, 468]. Докладніше про це див.: [Німчук 1990; 1991]

¹⁰ На картах, зроблених палестинцями, це ж місто позначається як Аль-Халіль (за цей приклад я вдячна О.Богомолову, так само як за інші важливі консультації при роботі над цією статтею).

¹¹ Цей аспект у загальнолінгвістичному плані розглянуто у: [Яворська 1993].

ЛІТЕРАТУРА

- Амиррова Т.А. 1985. Функциональная взаимосвязь звукового и письменного языка. Москва.
- Вайнрайх У. 1979. Языковые контакты. Киев.
- Вардуль И.Ф. 1977. Основы описательной лингвистики. Москва.
- Вахек Й. 1967. “К проблеме письменного языка”. Пражский лингвистический кружок. Москва.
- Вихованець І.Р. 1997. “Визначальний принцип українського правопису”. Український правопис: так і ні. Київ.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. 1984. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ протоязыка и протокультуры. Т. I — II. Тбилиси.
- Голоскевич Г. 1994. Правописний словник (за нормами Українського Правопису Всеукраїнського Академії наук. Харків, 1929 р.). Вид. 12. Нью-Йорк та ін. (репринт 1-го вид. 1930 р.)
- Дашкевич Я. 1995—1996. “Андрій Ковалівський у листах 1961—1963 рр.”. Східний світ. № 2—1.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови. В 7-ми томах. Під ред О.С.Мельничука. Т. 1 — 3. Київ. 1982 — 1989.
- Ковалівський А. 1995—1996. “Зв’язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Наддніпрянщині в середні віки”. Східний світ. № 2—1.
- Німчук В.В. 1990. “Дещо про графіку та правопис як елементи етнічної культури: Історія г”. Мовознавство. № 6.
- Німчук В.В. 1991. “Дещо про графіку та правопис як елементи етнічної культури: Історія г”. Мовознавство. № 1—3.

- Ольденбург С.Ф. 1991. Культура Индии. Москва.
- Рыбалкин В.С. 1990. Арабская лексикографическая традиция. Киев.
- Український правопис. 1993. Київ.
- Успенский В.А. 1996. "Невтон — Ньюто́н — Ньюто́н, или Сколько сторон имеет языковой знак". Русистика. Славистика. Индоевропеистика. Сборник статей у 60-летию А.А.Зализняка. Москва.
- Фасмер М. 1987. Этимологический словарь русского языка. Т. I — IV. Москва.
- Халимоненко Г.І. 1996. Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови (лексика тваринництва). Автореферат дис. ... докт. фіол. наук. Київ.
- Яворська Г.М. 1993. "Письмо як символ національно-культурної орієнтації". Вісник АН України. № 1.
- Яворська Г.М. 1997. "Прескриптивна лінгвістика і моделювання лінгвістичної свідомості". Мовознавство. № 1.
- Benveniste E. 1969. Le vocabulaire des institutions indo-européennes. I — II. Paris (рос. переклад: Бенвенист Э. 1995. Словарь индоевропейских социальных терминов. Москва).
- Pokorny J. 1959. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. Bb. I—II. Bern — München.

